

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ 13^{ος}-14^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

ΟΤΑΝ ΤΟ 1207, σύμφωνα με τη βενετική ιστοριογραφική παράδοση, ο Μάρκος Α' Sanudo ξεκινούσε με άλλους βενετούς ευγενείς την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου, η ίδια η Βενετία άρχιζε και αυτή από την πλευρά της την κατάκτηση της Κρήτης, τρία σχεδόν χρόνια μετά την αγορά της. Τα γεγονότα γύρω από την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου έχουν απασχολήσει τα τελευταία χρόνια και πάλι την έρευνα και, σύμφωνα με τελευταίες μελέτες, η ίδρυση του Δουκάτου της Νάξου ή του Αιγαίου από τον Μάρκο Α' Sanudo τοποθετείται πλέον στα 1213/1214, και μάλιστα το γεγονός αυτό ίσως σχετίζεται έμμεσα με την Κρήτη. Η κατάκτηση της Κρήτης από τη Βενετία υπήρξε σταδιακή και μακροχρόνια. Ξεκίνησε περίπου το 1206 και ολοκληρώθηκε το 1252, ύστερα από τέσσερις περίπου ταραγμένες δεκαετίες, με τον έλεγχο του τελευταίου, δυτικού τμήματος του νησιού. Η Κρήτη θα αποτελέσει πλέον τη μεγαλύτερη και ισχυρότερη, την πλέον καλά οργανωμένη, με ισχυρά όργανα εξουσίας, αποικία της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο.

Ως αποικία, η Κρήτη εκπροσωπούσε πάντοτε, άμεσα ή έμμεσα, ιδιαίτερα απέναντι στους διάφορους βενετούς ηγεμόνες των νησιών του Αιγαίου, την ίδια τη Βενετία και την εξουσία της. Από την άλλη πλευρά, τα νησιά του Αιγαίου αποτέλεσαν από τη στιγμή που άρχισαν να κατακτώνται από τους Βενετούς έναν εν δυνάμει μόνο φιλικό χώρο για Βενετία. Οι ηγεμόνες των νησιών δεν ξεχνούσαν την προέλευσή τους και ίσως ακόμη το γεγονός ότι με την άδεια ή τη βοήθεια της πατρίδας τους είχαν καταλάβει πολλά από τα νησιά, δεν ήταν ωστόσο διατεθειμένοι να γίνουν πιστά όργανά της. Εξάλλου, ήταν υποτελείς σε άλλους ηγεμόνες και έδειχναν τάσεις ανεξαρτησίας στις διπλωματικές τους κινήσεις. Στις σχέσεις λοιπόν του Δουκάτου της Νάξου με την Κρήτη στη διάρκεια του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. αντανακλάται σε πολιτικό επίπεδο η ταλάντευση ανάμεσα στην αντίθεση που υπέβασκε και στη σύγκλιση μεταξύ της μητρόπολης και των υπηκόων της, ηγεμόνων των νησιών του Αιγαίου. Από την άλλη, η ουσιαστική επαφή των κατοίκων των δύο αυτών γεω-

γραφικών περιοχών στη διάρκεια των αιώνων που μας απασχολούν ενισχύθηκε και έγινε ακόμη πιο στενή. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε πολύ σύντομα τις δύο αυτές πλευρές των σχέσεων της Κρήτης με το Δουκάτο της Νάξου, ή με τις Κυκλάδες γενικότερα.

Σε διπλωματικό επίπεδο οι σχέσεις του ιδρυτή του Δουκάτου της Νάξου, Μάρκου Sanudo, με την Κρήτη ή έμμεσα με τη Βενετία δεν ξεκίνησαν με τον πιο ευόιωνα τρόπο, αποτέλεσαν όμως πιθανότατα και την αφορμή για την ίδρυση της ηγεμονίας του. Το 1212, ένα χρόνο μετά την άφιξη των βενετών φεουδαρχών στην Κρήτη και εξαιτίας της ανακατανομής της γης, ξέσπασε στην περιοχή του Λασιθίου επανάσταση με επικεφαλής την οικογένεια των Αγιοστεφανιτών. Οι επαναστάτες είχαν αρχικά σημαντικές επιτυχίες, και σκόπευαν να στραφούν προς την πρωτεύουσα. Ο τότε δούκας Κρήτης Ιάκωβος Tierolo βρέθηκε σε δύσκολη θέση, με αποτέλεσμα να καλέσει σε βοήθεια τον Μάρκο Sanudo. Η κίνηση αυτή, που αρχικά έδειχνε λογική και αποτελεσματική, αποδείχθηκε τελικά λανθασμένη, αφού προκάλεσε ακόμη σοβαρότερα προβλήματα.

Μετά την ήττα των Αγιοστεφανιτών, χάρη και στη βοήθεια του Sanudo, ο τελευταίος είδε μια καλή ευκαιρία να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του. Σε συνεργασία με τοπικούς άρχοντες στράφηκε πλέον εναντίον του δούκα της Κρήτης, προς βοήθεια του οποίου είχε έλθει. Η αφορμή λέγεται ότι ήταν η αθέτηση της συμφωνίας εκ μέρους του Tierolo να παραχωρήσει στον Sanudo 33 φέουδα (καβαλαρίες) ως αποζημίωση για τη βοήθεια που είχε προσφέρει. Η επανάσταση δηλαδή στρεφόταν κατά κάποιο τρόπο εναντίον του συγκεκριμένου δούκα Κρήτης και όχι εναντίον της ίδιας της Βενετίας. Στην πραγματικότητα, αν και κανείς δεν μπορεί να την ανασυνθέσει με βεβαιότητα, οι λόγοι ήταν μάλλον διαφορετικοί και πιο σύνθετοι. Είχαν να κάνουν με τις υπέρμετρες φιλοδοξίες του πρώτου δούκα της Νάξου να αποκτήσει την Κρήτη ως φέουδο από τη Βενετία, έχοντας στο πλευρό του τους Κρητικούς, οι οποίοι προσδοκούσαν καλύτερη αντιμετώπιση από εκείνη που είχε διακηρύξει και τους επιφύλασσε η ίδια η Βενετία. Αν και σύμφωνα με το σενάριο αυτό, ο Μάρκος Sanudo δεν θα παρέκαμπτε τη Βενετία, ωστόσο οι μεταγενέστεροι βενετοί ιστορικοί και χρονογράφοι είδαν στο πρόσωπό του έναν προδότη, ο οποίος, σύμφωνα με το *Chronicon de rebus Venetis* του Lorenzo de Monacis, «αν ήταν νομοταγής όφειλε ως πιστός υπήκοος να απευθυνθεί στον ίδιο τον δόγη και να αποτρέψει την επανάσταση εναντίον της Βενετίας, και όχι να ξεσηκώσει τους Κρητικούς σε επανάσταση, λησμονώντας ότι είχε ευεργετηθεί από τη Βενετία και ότι το κράτος

του στο Αιγαίο Πέλαγος είχε στεριώσει υπό τη σκέπη της βενετικής δύναμης».

Οι στρατιωτικές επιτυχίες του Sanudo και των κρητικών επαναστατών ήταν μεγάλες. Κατέλαβαν την πρωτεύουσα και σχεδόν ολόκληρο το νησί. Η αντεπίθεση όμως από τον δούκα Κρήτης με δυνάμεις που είχαν φτάσει από τη Βενετία ήταν ισχυρή. Ο Tierolo ανακατέλαβε την πρωτεύουσα και σταδιακά πολλά από τα κάστρα, αναγκάζοντας τον Sanudo να δεχτεί συμβιβαστική λύση ανάμεσα στα τέλη του 1212 και στις αρχές του 1213. Ο Sanudo μάλλον πέτυχε περισσότερα από εκείνα που θα περίμενε κανείς για τη στάση του στην Κρήτη και η Βενετία προσπάθησε να κερδίσει με τον τρόπο αυτό ένα σύμμαχο και υποστηρικτή σε μελλοντικές δύσκολες στιγμές. Ο Sanudo συμφώνησε να αποχωρήσει από την Κρήτη, παραχωρώντας όλα τα κάστρα που βρίσκονταν ακόμη στα χέρια του, παίρνοντας πίσω τους αιχμάλωτους άνδρες του, επισπράττοντας αποζημιώσεις, δεχόμενος υλική βοήθεια για την αποχώρησή του και ακολουθούμενος από 20 κρητικούς γαιοκτήμονες που είχαν συνεργαστεί μαζί του και επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το νησί. Του απαγορεύτηκε όμως να επιστρέψει στην Κρήτη χωρίς την άδεια των αρχών. Μεταξύ όλων όσων κέρδισε ο Sanudo με την ίδια συμφωνία ήταν και επτά πλοία για την αποχώρησή του, με τα οποία πιθανότατα κατάφερε να κατακτήσει τα νησιά που συγκρότησαν το Δουκάτο της Νάξου.

Στη βενετική ιστοριογραφική παράδοση, που απορρέει από τον ιστορικό του 14^{ου} αι. Ανδρέα Dandolo, σημειώνεται μια δεύτερη ανάμειξη των Sanudo στην Κρήτη, η οποία έχει καταγραφεί στη μέχρι σήμερα σύγχρονη βιβλιογραφία, αλλά αποδείχτηκε τελικά ότι δεν υπήρξε. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, ο δούκας της Νάξου κλήθηκε το 1230 να βοηθήσει τον δούκα της Κρήτης στην καταστολή της επανάστασης στην οποία ηγούνταν οι οικογένειες Σκορδίλη και Μελισσηνού με την υποστήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη. Ο δούκας, που κατά τους τότε ιστορικούς ήταν ο Μάρκος Sanudo, αλλά στην πραγματικότητα τα χρόνια εκείνα ήταν ο γιος του Άγγελος, έσπευσε πράγματι στο πλευρό των Βενετών. Την κρίσιμη όμως στιγμή της άφιξης του βυζαντινού στόλου ο δούκας εγκατέλειψε τα νερά της Κρήτης, επιστρέφοντας στην επικράτειά του και αφήνοντας έκθετους τους Βενετούς. Οι βενετοί ιστορικοί μιλούν και πάλι απαξιωτικά για τον δούκα της Νάξου, ο οποίος, σύμφωνα με τους ίδιους, είχε εξαγοραστεί από τα χρήματα των εχθρών (*corruptus pecunia*). Ο Ανδρέας Dandolo,

συνδυάζοντας το γεγονός ότι η οικογένεια Σκορδίλη είχε αναμειχθεί τόσο στην επανάσταση του Sanudo στην Κρήτη το 1212-1213, όσο και σε εκείνη του 1230, επαναλαμβάνει για δεύτερη φορά όσα είχαν συμβεί παλαιότερα. Το ενδιαφέρον πάντως στην περίπτωση αυτή είναι ότι η προδοτική στάση του Μάρκου Sanudo το 1212-1213 είχε καταγραφεί τόσο έντονα στη συνείδηση των Βενετών, ώστε πολύ εύκολα ένας βενετός ιστορικός του επόμενου αιώνα τοποθέτησε και πάλι μια προδοτική στάση του δούκα της Νάξου σε μια άλλη ιστορική συγκυρία της Κρήτης χωρίς αυτό να έχει συμβεί.

Στην πραγματικότητα, μετά την έκπληξη από τη στάση ενός τέκνου της, του Μάρκου Sanudo, στην Κρήτη, η Βενετία δεν αντιμετώπισε ανάλογο σε σοβαρότητα πρόβλημα σε σχέση με τους δούκες της Νάξου, παρά την εξαιρετικά ρευστή κατάσταση στον χώρο του Αιγαίου για ολόκληρο σχεδόν τον 13^ο, αλλά και για μεγάλα χρονικά διαστήματα του 14^{ου} αιώνα. Η σιγουριά που απέκτησε η Βενετία μετά τον έλεγχο ολόκληρης της Κρήτης λίγο μετά τα μέσα του 13^{ου} αι. και η πολιτική σταθερότητα που επικράτησε στο νησί από τις αρχές του 14^{ου} αι. και εξής διατήρησαν την αντιπαλότητα που υπέβασκε μεταξύ των δουκών της Νάξου και της Βενετίας σε σχετικά χαμηλό επίπεδο.

Ωστόσο και κατά τον 14^ο αι. οι σχέσεις των Sanudo της Νάξου με τη Βενετία μέσω Κρήτης βρέθηκαν πολύ συχνά σε τεντωμένο σχοινί, χωρίς ωστόσο να φτάσουν σε ακραίες καταστάσεις. Εξάλλου, η απαγόρευση εισόδου των δουκών της Νάξου στην Κρήτη ως προληπτικό μέτρο, απόρροια των γεγονότων του 1212-1213, συνέχιζε να ισχύει και κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αι., παρά τις κατά καιρούς προσωρινές άρσεις του μέτρου. Η απαγόρευση αυτή είναι ενδεικτική της συνεχιζόμενης καχυποψίας της Βενετίας απέναντι στους Sanudo της Νάξου. Ένα νέο όμως γεγονός παρολίγο να επιφέρει και πάλι σημαντική ρήξη. Ο Γουλιέλμος Sanudo εποφθαλιμούσε τη Σαντορίνη που βρισκόταν σε βυζαντινά χέρια, και το 1301 δραστηριοποιήθηκε στην Κρήτη, με σκοπό τη στρατολόγηση μισθοφόρων για την κατάληψη του νησιού. Η κίνηση αυτή, που έγινε γνωστή, έδωσε την ευκαιρία στον τότε δούκα Κρήτης Ιάκωβο Barozzi, μέλος της οικογένειας που κατείχε παλαιότερα τη Σαντορίνη, να κινηθεί γρηγορότερα και να καταλάβει το νησί εκ μέρους του. Η μακροχρόνια και έντονη διαμάχη μεταξύ των Sanudo και των Barozzi για την κατοχή της Σαντορίνης, που έληξε γύρω στα 1335, δεν ενέπλεξε αυτή τη φορά άμεσα την Κρήτη.

Η Κρήτη κατά τον 14^ο αι. ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο ως πολιτι-

κό κέντρο και οι αρχές της ανέλαβαν σε πολλές περιπτώσεις τον ρόλο του διαμεσολαβητή ή του εκτελεστή αποφάσεων της μητροπολιτικής κυβέρνησης. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η περίπτωση της μακροχρόνιας διαμάχης κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αι. ανάμεσα στους δούκες της Νάξου και τους Ghisi για την κατοχή της Αμοργού. Στη διαμάχη αυτή η κυβέρνηση της Κρήτης έπαιξε βασικό ρόλο όχι μόνο γιατί ο δούκας της εκπροσωπούσε την ίδια τη Βενετία, αλλά και γιατί οι Ghisi ήταν φεουδάρχες της Κρήτης και τη χρησιμοποιούσαν ως βάση και ορμητήριό τους.

Αν και οι σχέσεις των δύο ισχυρών βενετικών πόλων, του Δουκάτου της Νάξου δηλαδή και της Κρήτης, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αι. είχαν αρχίσει σε πολιτικό επίπεδο με έντονους τριγμούς, και συνεχίστηκαν κατά τον υπόλοιπο 13^ο και κυρίως 14^ο αι. με κατά καιρούς πολιτικές εντάσεις, ωστόσο η επικοινωνία μεταξύ των δύο γεωγραφικών χώρων ακολούθησε την ίδια εποχή αυξανόμενη ομαλή πορεία.

Προσπερνώντας λοιπόν το διπλωματικό πεδίο και εστιάζοντας την προσοχή μας στην επικοινωνία ανάμεσα στην Κρήτη και τα νησιά του δουκάτου και τις Κυκλάδες γενικότερα, παρατηρούμε ενδιαφέροντα στοιχεία, που επιβεβαιώνουν την ιστορική στενή σχέση των δύο γεωγραφικών χώρων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές συγκυρίες ή τις κατά καιρούς πολιτικές αντιπαλότητες. Πολύ περισσότερο μάλιστα σε μια εποχή που οι κυρίαρχοι των δύο αυτών χώρων είχαν κοινή προέλευση. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό, θα σταθούμε για λίγο στον σημαντικότερο ίσως τομέα, αυτόν των οικονομικών δραστηριοτήτων και της μετακίνησης των πληθυσμών.

Η Κρήτη αποτέλεσε σχετικά γρήγορα ένα ισχυρό οικονομικό κέντρο για τον χώρο του Αιγαίου και βέβαια για τις γειτονικές Κυκλάδες και του τμήματός τους που αποτελούσε το Δουκάτο της Νάξου. Ως τέτοιο κέντρο προσήλκυσε γρήγορα οικονομικούς μετανάστες από τα νησιά, ενώ λειτούργησε και ως σημαντικός προμηθευτής προϊόντων που παράγονταν εκεί ή μεταφέρονταν από άλλες περιοχές. Υποθέτουμε ότι ήδη κατά τα βυζαντινά χρόνια οι σχέσεις Κρήτης και Κυκλάδων θα ήταν κατά το μέτρο της εποχής στενές, ενισχύθηκαν όμως στη συνέχεια όχι μόνο εξαιτίας της κοινής προέλευσης των κυριάρχων της περιοχής, αλλά και εξαιτίας των συγκυριών της εποχής, της σταδιακής δηλαδή και δυναμικής ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου και της επέκτασης με πολλές ακτίνες των θαλάσσιων δρόμων σε ολόκληρη την ανατολική

Μεσόγειο. Αν και διαθέτουμε πηγές από την Κρήτη του 13^{ου} αι., δεν είναι ωστόσο επαρκείς για να μας προσφέρουν πλήρη εικόνα των σχέσεων του νησιού με τις Κυκλάδες. Ήδη πάντως από το πρώτο μισό του 13^{ου} αι., και βέβαια ακόμη περισσότερο στη συνέχεια, συναντούμε στην ύπαιθρο της Κρήτης εξαρτημένους αγρότες (βιλάνους) που προέρχονται από τα νησιά των Κυκλάδων, και κυρίως τη Νάξο, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει το επίθετό τους: Κωνσταντίνος Ναξιώτης, Ιωάννης Νιξιώτης ή από τη Νάξο, Ιωάννης γιος του Μιχάλη Συκοκούστη από τη Νάξο, Κώστας Ματσιτσιρίης γιος της Ναξιώτισσας, Κωνσταντίνος Αλεφάκης από τη Νάξο, Γεώργιος Σπανός από την Κέα, Κώστας από την Τήνο, βιλάνοι του Μαρίνου Vido από τη Μήλο και άλλοι πολλοί εγκατεστημένοι στα χωριά της κρητικής υπαίθρου.

Το πότε ακριβώς έφτασαν όλοι αυτοί στην Κρήτη και κάτω από ποιες συνθήκες δεν είναι δυνατό να το εξακριβώσουμε. Πρόκειται πάντως μάλλον για σταδιακές και μεμονωμένες, και όχι για οργανωμένες μετακινήσεις στη διάρκεια των αιώνων, εκτός ίσως από την περίπτωση των εξαρτημένων αγροτών της οικογένειας Ghisi, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί στις αρχές του 14^{ου} αι. από την Αμοργό στα φέουδα της οικογένειας στην Κρήτη. Δεν αποκλείεται πολλοί κάτοικοι των Κυκλάδων να αναζήτησαν καλύτερη τύχη στην Κρήτη, πεισμένοι από τις οικονομικές ή και τις κοινωνικές συνθήκες, άλλοι να εξαναγκάστηκαν, όπως αφήνεται να εννοηθεί σε διαμαρτυρία του δούκα της Νάξου Γουλιέλμου Sanudo προς τον δούκα Κρήτης το 1321 για τις ληστρικές επιδρομές εναντίον των νησιών του δουκάτου από κατοίκους της Κρήτης και για τις απαγωγές ανδρών και γυναικών. Ανεξάρτητα όμως από τον τρόπο που έφτασαν, πολλά πρόσωπα που προέρχονταν από τις Κυκλάδες κατοικούσαν στα χωριά της Κρήτης ως αγρότες, με τους περισσότερους να προέρχονται από τη Νάξο. Αν και δεν γνωρίζουμε τον αριθμό και την πυκνότητά τους, ή αν εντοπίζονται σε ορισμένες περιοχές ή σε ολόκληρη την Κρήτη, ωστόσο η παρουσία τους στο νησί φαίνεται πως ήταν διακριτή, όπως αφήνεται να εννοηθεί σε ένα σύντομο και μάλλον δυσερμηνευτο δουκικό διάταγμα που εκδόθηκε στον Χάνδακα το 1314. Σύμφωνα με αυτό, ο δούκας εξέφραζε την ανησυχία του γιατί είχε πληροφορηθεί ότι κάποιος κήρυκας ανήγγειλε σε όλο το νησί ότι οι «Έλληνες Ναξιώτες» έπρεπε να συλληφθούν και να εκδιωχθούν. Η κυβέρνηση όμως της Κρήτης διέψευσε αυτά που ακούστηκαν και επισήμανε ότι οι Ναξιώτες μπορούσαν και έπρεπε να συνεχίσουν να ζουν ήσυχα εκεί όπου ζούσαν μέχρι τότε.

Αν τα χωριά της Κρήτης συγκέντρωναν ένα μάλλον μόνιμο πληθυσμό

προερχόμενο από τις Κυκλάδες, οι πόλεις-λιμάνια περιέκλειαν και αυτές ανάλογης προέλευσης πρόσωπα, άλλα από αυτά μόνιμα και άλλα προσωρινά εγκατεστημένα λόγω της οικονομικής τους δραστηριότητας. Πρόκειται για εργάτες, επαγγελματίες, ναυτικούς και εμπόρους που εξυπηρετούσαν την τοπική οικονομία της Κρήτης ή δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο ανάμεσα στην Κρήτη και τα νησιά τους.

Η σύνδεση της Κρήτης και ιδιαίτερα του Χάνδακα με τις Κυκλάδες ήταν στενή λόγω του μικρομεσαίου τοπικού εμπορίου μεταξύ των δύο περιοχών. Νάξος, Μήλος, Σίφνος, Σαντορίνη, Αμοργός, Οίος, Σέριφος, Ανάφη, Άνδρος και Μύκονος συνδέονταν με τον Χάνδακα τουλάχιστον κατά τον 14^ο αι., για τον οποίο έχουμε συγκεντρωμένες αρχαιακές μαρτυρίες. Οι πληροφορίες μας περιορίζονται κατά κανόνα στη σύνδεση και όχι στα προϊόντα που μεταφέρονταν. Τα περισσότερα όμως νησιά μάλλον εισήγαγαν αναγκαία αγροτικά προϊόντα παρά εξήγαγαν, ενώ τα μεγαλύτερα, όπως η Νάξος, εισήγαγαν από την Κρήτη και άλλα προϊόντα, όπως σίδηρο και επεξεργασμένη ξυλεία. Αντίθετη φορά, από τη Νάξο δηλαδή κυρίως προς την Κρήτη, είχε το εμπόριο χαρακτηριστικών τοπικών προϊόντων, όπως η σμύριδα και οι μυλόπετρες, καθώς και δούλων. Η Νάξος αποτελούσε κατά τον 14^ο αι. σημαντικό κέντρο δουλεμπορίου και πολλοί δούλοι πωλούνταν στην αγορά του Χάνδακα για τοπική απορρόφηση ή για επανεξαγωγή.

Σημαντικός αριθμός λατίνων και ελλήνων μικρομεσαίων εμπόρων και ιδιοκτητών σκαφών είχε στα χέρια του το τοπικό αυτό εμπόριο. Οι περισσότεροι προέρχονταν από την Κρήτη, αλλά στις πηγές μαρτυρούνται και πρόσωπα από τα νησιά των Κυκλάδων, τα οποία δραστηριοποιούνταν στον τομέα αυτό. Οι κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες δεν ταξίδευαν μόνο από την Κρήτη προς τα νησιά τους, όπως είναι αναμενόμενο, αλλά και από την Κρήτη προς άλλες κατευθύνσεις, όπως ο πλοιοκτήτης Λέος από τη Νάξο, ο οποίος με τον «γρίπο» του στα μέσα του 14^{ου} αι. ταξίδευε από τον Χάνδακα προς τα λιμάνια του Ναυπλίου και της Κορώνης. Εξίσου σημαντικός ήταν και ο αριθμός των Κυκλαδιδών που δούλευαν ως μέλη πληρωμάτων των σκαφών που συνέδεαν την Κρήτη με την ευρύτερη περιοχή του νότιου Αιγαίου. Πρόσωπα από όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων καταγράφονται κατά τον 14^ο αι. μεταξύ των πληρωμάτων που επάνδρωναν βάρκες, «γρίπους» ή μεγαλύτερα σκάφη. Το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά δεν ταξίδευαν μόνο προς τα νησιά τους ή σε σκάφη που ανήκαν σε συμπατριώτες τους αποδεικνύει ότι ο Χάνδακας αποτελούσε κέντρο ναυτολόγησης και τόπο ανεύρεσης

εργασίας για μόνιμους ή περιστασιακούς ναυτικούς όχι μόνο της Κρήτης, αλλά και γειτονικών περιοχών, όπως ήταν οι Κυκλάδες.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά γεγονότα και σύντομα παραδείγματα, αποδεικνύεται ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και το Δουκάτο της Νάξου δεν περιορίζονταν στο αναπόφευκτο πολιτικό πεδίο, στην ανταγωνιστική δηλαδή συχνότερα και στην αρμονική σπανιότερα σχέση της μητρόπολης Βενετίας και των ανεξάρτητων πιστών υπηκόων της, ηγεμόνων των νησιών, αλλά προχωρούσαν και στην πολύ σημαντικότερη, ζωτική, επικοινωνία των κατοίκων, Ελλήνων και Λατίνων, των δύο περιοχών. Η ακτινοβολία της Κρήτης ως σημαντικού περιφερειακού κέντρου ήταν αναμφισβήτητη σε μια ευρύτερη ζώνη που ξεπερνούσε τις Κυκλάδες. Η Κρήτη ως ένας μεγάλος σε έκταση γεωγραφικός χώρος, καλά οργανωμένος και ανεπτυγμένος, χώρος παραγωγής αλλά και συγκέντρωσης αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων, ειδών από την Ανατολή ή πρώτων υλών, αποτελούσε για τους κατοίκους των Κυκλάδων πηγή προμήθειας προϊόντων, μόνιμο ή προσωρινό καταφύγιο για ανεύρεση εργασίας ή και ευκαιριών για μεγάλα κέρδη. Αλλά και οι Κυκλάδες από την πλευρά τους μπορεί να μη συγκροτούσαν για την Κρήτη κάποιο πολιτικό και οικονομικό κέντρο, αποτελούσαν όμως μια ανοικτή αγορά ιδιαίτερα για τους μικρομεσαίους ντόπιους εμπόρους, αλλά και έναν τόπο όπου έβρισκαν καταφύγιο για λόγους πολιτικούς ή κοινωνικούς πολλοί κάτοικοι της Κρήτης.

IL DUCATO DELL'EGEO E CRETA 13°-14° SECOLO

QUANDO, NEL 1207, secondo la tradizione storiografica veneziana, Marco I Sanudo si muoveva insieme ad altri patrizi veneziani alla conquista delle isole dell'Egeo, la stessa Venezia iniziava a sua volta la conquista di Creta, quasi tre anni dopo il suo acquisto. Gli avvenimenti svoltisi intorno alla conquista delle isole dell'Egeo sono stati negli ultimi anni argomento di ricerca e, secondo studi recenti, la fondazione del Ducato di Nasso o dell'Arcipelago da parte di Marco I Sanudo è ormai da collocarsi negli anni 1213-1214, fatto che forse è direttamente collegato a Creta. La conquista veneziana di questa isola fu graduale e durò molti anni. Iniziò nel 1206 circa e fu portata a compimento nel 1252, dopo quasi quattro turbolenti decenni, con il controllo dell'ultima parte dell'isola, quella occidentale. Creta costituirà da allora la colonia veneziana più estesa e importante del Mediterraneo orientale, la meglio organizzata, amministrata da forti strumenti di potere.

In quanto colonia, Creta rappresentò sempre, in modo diretto o indiretto, specialmente presso i vari sovrani veneti delle isole egee, Venezia stessa e il suo potere. D'altro canto, le isole dell'Egeo dal momento in cui cominciarono ad essere conquistate da cittadini veneziani costituirono per la Serenissima uno spazio solo potenzialmente amico. I signori delle isole non dimenticavano la loro origine e forse anche il fatto di aver occupato molte delle isole con il consenso o l'aiuto della madrepatria, ma non erano disposti a diventarne fedeli strumenti. Inoltre, erano vassalli di altri sovrani e nelle loro mosse diplomatiche manifestavano tendenze indipendentistiche. Nei rapporti dunque del Ducato di Nasso con Creta nel corso del 13° e 14° secolo si riflette a livello politico l'oscillazione tra il contrasto latente e l'accordo tra la metropoli e i suoi cittadini che regnavano nelle isole dell'Egeo. D'altro canto il sostanziale contatto tra gli abitanti di queste due aree geografiche durante i secoli che ci interessano divenne ancora più stretto e forte. Vediamo in breve questi due aspetti dei rapporti di Creta con il Ducato di Nasso, o con le Cicladi in generale.

A livello politico i rapporti del fondatore del Ducato di Nasso, Marco Sanudo, con Creta o indirettamente con Venezia, non iniziarono sotto gli auspici più favorevoli, ma costituirono probabilmente anche il pretesto per la costituzione della sua signoria. Nel 1212, un anno dopo l'arrivo dei feudatari veneti a Creta e a causa della spartizione delle terre, scoppiò nella regione di Lasithion una rivolta capeggiata dalla famiglia degli Aghio stefaniti. I rivoltosi riportarono inizialmente importanti successi, e miravano a volgersi verso la capitale. L'allora duca di Creta Giacomo Tiepolo, trovatosi in difficoltà, chiese aiuto a Marco Snudo. Questa iniziativa, inizialmente apparsa logica ed efficace, si rivelò poi errata, perché causò problemi ancora più gravi.

Dopo la sconfitta degli Aghio stefaniti, ottenuta anche grazie all'aiuto di Sanudo, quest'ultimo colse una buona occasione per soddisfare le proprie ambizioni. D'accordo con gli arconti locali, volse le armi contro il duca di Creta, in aiuto del quale era venuto. Si dice che il pretesto fosse stato la violazione da parte del Tiepolo dell'accordo stipulato con il Sanudo di concedergli 33 feudi (cavallerie) come risarcimento per l'aiuto fornito. La rivolta, cioè, era in qualche modo contro la persona del duca di Creta e non contro Venezia stessa. In realtà, anche se non è possibile ricostruirli con certezza, i motivi dovettero probabilmente essere vari e più complessi. Avevano a che fare con le sfrenate ambizioni del primo duca di Nasso di acquisire Creta come feudo da Venezia, fiancheggiato in questo dai Cretesi, che miravano a ottenere un trattamento migliore di quello che avrebbe loro riservato la Repubblica. Anche se, secondo questa versione dei fatti, Marco Sanudo non avrebbe ignorato Venezia, gli storici e i cronisti di età successiva, tuttavia, videro nella sua persona un traditore che, secondo il *Chronicon de rebus Venetis* di Lorenzo de' Monaci, ... *si in iure fuisset, querelam ad ducem Venetiarum, debito fidelitatis deferre debebat, et stare iudicio patriae suae, et non concitare Cretenses ad rebellionem, oblitus beneficiorum Venetorum, et quod status suus in Egeopelago sub umbra Venetae potentiae firmabatur* (... se fosse stato rispettoso delle leggi avrebbe dovuto, per debito di fedeltà, deferire al doge di Venezia la controversia e attenersi al giudizio della sua patria, e non invece spingere i Cretesi alla rivolta, dimenticando i benefici ricevuti da Venezia e il fatto che il suo stato nel Mar Egeo si era consolidato all'ombra della potenza veneziana).

I successi militari di Sanudo e dei ribelli cretesi furono notevoli. Occuparono il capoluogo e quasi l'intera isola. Ma il contrattacco sferrato dal duca di Creta con forze arrivate da Venezia fu violento. Tiepolo riconquistò il

capoluogo e progressivamente numerose fortezze, costringendo Sanudo ad accettare una soluzione di compromesso tra la fine del 1212 e l'inizio del 1213. Sanudo riuscì probabilmente ad ottenere più di quanto ci si sarebbe aspettato dalla sua condotta a Creta, e Venezia cercò in tal modo di conquistarsi un alleato e sostenitore per futuri momenti difficili. Sanudo accettò di ritirarsi dall'isola, consegnando tutte le fortezze che si trovavano ancora in mano sua; ottenne la restituzione dei suoi uomini fatti prigionieri, un risarcimento e aiuti materiali per la sua ritirata, e si allontanò seguito da 20 proprietari terrieri cretesi che lo avevano appoggiato e che desideravano abbandonare l'isola. Gli fu però proibito di ritornare a Creta senza il consenso delle autorità. Tra le altre cose ottenute da Sanudo in forza di questo stesso accordo, vi erano anche sette navi con cui allontanarsi, e con cui probabilmente riuscì a conquistare le isole che costituirono il Ducato di Nasso.

La tradizione storiografica veneziana, che discende dallo storico del 14° secolo Andrea Dandolo, registra un secondo intervento dei Sanudo a Creta, che è stato accolto dalla storiografia moderna fino ai nostri giorni, ma che infine sembra non essersi verificato. Secondo tale tradizione, nel 1230 il duca di Nasso fu chiamato in aiuto dal duca di Creta per reprimere la rivolta capeggiata dalle famiglie Skordilis e Melissinòs e appoggiata dall'imperatore di Nicea Giovanni Vatatzè. Il duca, che secondo gli storici dell'epoca era Marco Sanudo, ma che in realtà in quegli anni era suo figlio Angelo, si affrettò effettivamente a correre al fianco dei Veneziani. Ma nel momento cruciale dell'arrivo della flotta bizantina il duca abbandonò le acque di Creta ritornando nel suo territorio e lasciando in difficoltà i Veneziani. Gli storici veneti parlano di nuovo in termini negativi del duca di Nasso, il quale, secondo loro, «fu corrotto dal denaro dei nemici». Secondo recenti ricerche, però, Andrea Dandolo associando agli avvenimenti la famiglia Skordilis che era coinvolta sia nella rivolta di Marco Sanudo a Creta del 1212-1213, sia in quella del 1230, riferisce per la seconda volta vicende accadute precedentemente. La cosa interessante in questo caso è che il comportamento da traditore tenuto da Marco Sanudo nel 1212-1213 si era impresso con tanta forza nella coscienza dei Veneziani, che agevolmente uno storico veneto del secolo successivo collocò nuovamente una condotta infida del duca di Nasso in una diversa congiuntura storica di Creta.

In realtà, dopo la sorpresa causata dalla condotta tenuta a Creta da un suo cittadino, Marco Sanudo, Venezia non dovette affrontare problemi altrettanto seri in relazione ai duchi di Nasso, nonostante la situazione estremamente fluida determinatasi nell'Egeo per quasi tutto il 13° secolo,

ma anche per lunghi periodi del 14°. La sicurezza acquisita da Venezia dopo aver raggiunto il controllo completo di Creta poco dopo la metà del 13° secolo e la stabilità politica che regnò nell'isola dagli inizi del 14° secolo in poi mantennero la rivalità latente tra i duchi di Nasso e Venezia a livelli relativamente bassi.

Nel corso del 14° secolo, tuttavia, i rapporti dei Sanudo di Nasso con Venezia attraverso Creta furono molto spesso tesi, ma senza mai arrivare a situazioni estreme. D'altronde, il divieto d'ingresso a Creta ai duchi di Nasso come misura preventiva, conseguenza delle vicende del 1212-1213, continuava a vigere anche nella prima metà del 14° secolo, nonostante alcune momentanee sospensioni. Tale divieto è indicativo della diffidenza di Venezia nei riguardi dei Sanudo di Nasso. Ma un fatto nuovo per poco non portò a un'altra grave rottura. Guglielmo Sanudo aveva messo gli occhi su Santorino che era in mano bizantine, e nel 1301 si attivò a Creta per reclutare mercenari allo scopo di occupare l'isola. Questa iniziativa, che si venne a sapere, offrì il pretesto all'allora duca di Creta Giacomo Barozzi, membro della famiglia che aveva precedentemente regnato su Santorino, di batterlo sul tempo e occupare l'isola per proprio conto. La lunga e aspra controversia fra i Sanudo e i Barozzi per il dominio di Santorino, conclusasi intorno al 1335, questa volta non coinvolse direttamente Creta.

Nel corso del 14° secolo Creta si rafforzò ulteriormente come centro politico e le autorità ad essa preposte assunsero in molti casi il ruolo di mediatore o di esecutore di decisioni prese dal governo metropolitano. È caratteristico da questo punto di vista il caso del lungo contrasto divampato nella prima metà del 14° secolo fra i duchi di Nasso e i Ghisi per il possesso di Amorgo. In questa controversia il governo di Creta ebbe un ruolo determinante non soltanto perché il suo duca rappresentava Venezia stessa, ma anche perché i Ghisi erano feudatari di Creta e la usavano come loro base navale.

Sebbene i rapporti fra questi due potenti poli veneziani, cioè il Ducato dell'Arcipelago e Candia, nei primi decenni del 13° secolo fossero iniziati all'insegna di forti attriti, continuati poi negli anni successivi e soprattutto nel corso del 14° secolo con ricorrenti tensioni politiche, le comunicazioni tra queste due aree geografiche, tuttavia, seguirono nello stesso periodo un regolare percorso d'incremento.

Lasciando da parte, dunque, il campo diplomatico e focalizzando la nostra attenzione sulle comunicazioni fra Creta e le isole del ducato, e più in

generale le Cicladi, notiamo elementi interessanti che confermano gli stretti legami storici fra queste due aree geografiche, indipendenti da congiunture politiche e periodiche rivalità. Tanto più in un'epoca in cui i signori che regnavano su questi due territori avevano la medesima origine. In questo quadro, dunque, ci soffermeremo un po' sul settore forse più importante, quello delle attività economiche e degli spostamenti di popolazioni.

Creta costituì ben presto un potente centro economico per tutto l'Egeo, e naturalmente per le vicine Cicladi e per quella parte dell'arcipelago che formava il Ducato di Nasso. Per questa sua importanza attirò rapidamente una migrazione a scopi economici proveniente dalle isole, e parallelamente funzionò da fornitore di mercanzie prodotte sul posto o che vi venivano trasportate da altre regioni. Supponiamo che già in epoca bizantina i rapporti fra Creta e le Cicladi fossero per i parametri di allora stretti, ma in seguito si rafforzarono a causa non soltanto della comune origine dei signori regnanti su quell'area, ma anche delle congiunture di quell'epoca, cioè del progressivo e dinamico sviluppo del commercio marittimo e dell'estendersi delle rotte navali in tutto il Mediterraneo orientale. Sebbene disponiamo di fonti cretesi del 13° secolo, esse non sono tuttavia sufficienti a fornirci un quadro completo dei rapporti dell'isola con le Cicladi. Già dalla prima metà del 13° secolo, comunque, e certo maggiormente in epoca successiva, incontriamo nelle campagne di Creta agricoltori con lavoro dipendente – i cosiddetti villani – provenienti dalle isole Cicladi, e principalmente da Nasso, come si vede dai loro cognomi: Costantinos Naxiotis, Ioannis Nixiotis o da Nasso, Ioannis figlio di Michalis Sikokustis da Nasso, Kostas Matsitsiris figlio della Naxiotissa (di madre nassiota), Costantinos Alefakis da Nasso, Gheorghios Spanòs da Ceo, Kostas da Tino, villani di Marino Vido da Milo, e molti altri stabilitisi nei paesi della campagna cretese.

Non è possibile stabilire con certezza quando e in quali circostanze tutti costoro giunsero a Creta. Si tratta, comunque, di spostamenti probabilmente gradualmente e isolati e non organizzati nel corso dei secoli, tranne forse il caso degli agricoltori dipendenti dalla famiglia Ghisi che all'inizio del 14° secolo si erano trasferiti da Amorgo nei feudi posseduti a Creta da quella famiglia. Non è da escludere che molti abitanti delle Cicladi si fossero trasferiti a Creta alla ricerca di una sorte migliore, costretti dalle condizioni economiche o sociali, o che altri vi fossero stati obbligati, come lascia intendere una protesta del duca di Nasso Guglielmo Sanudo rivolta nel 1321 al duca di Creta per le incursioni e le razzie compiute ai danni delle isole del ducato da abitanti di Creta, e per i rapimenti di uomini e donne. Indipendentemente,

comunque, dal modo in cui vi giunsero, molte persone provenienti dalle Cicladi, e in maggioranza da Nasso, abitavano i paesini cretesi come agricoltori. Anche se non ne conosciamo il numero e la densità, e non sappiamo se siano rintracciabili in alcune zone o in tutta Creta, la loro presenza sembra tuttavia essere stata effettivamente notevole, come si può dedurre da un decreto ducale, breve e di difficile interpretazione, promulgato a Candia nel 1314. Secondo tale disposizione, il duca aveva espresso la sua inquietudine perché era stato informato che un banditore aveva annunciato in tutta l'isola che i Greci di Nasso dovevano essere catturati ed espulsi. Il governo di Creta aveva smentito queste voci e aveva chiarito che i cittadini di Nasso potevano e dovevano continuare a vivere in pace lì dove avevano vissuto fino a quel momento.

Se i paesi di Creta concentravano una popolazione per lo più stabile proveniente dalle Cicladi, le città portuali ospitavano anch'esse persone di analoga provenienza, alcune delle quali stabilmente residenti e altre stabilitevisi provvisoriamente per le loro attività economiche. Si tratta di operai, professionisti, marinai e mercanti che servivano alla locale economia cretese o erano attivi nel commercio fra Creta e le loro isole d'origine.

Il legame fra Creta, e specialmente Candia, con le Cicladi era stretto a causa del commercio di scala medio-piccola fra le due aree. Nasso, Milo, Sifno, Santorino, Amorgo, Io, Serifo, Anafe, Andro e Micono erano collegate a Candia almeno nel 14° secolo, periodo per il quale disponiamo di numerose fonti d'archivio. Le nostre informazioni sono di regola limitate ai collegamenti e non ai prodotti che venivano trasportati. La maggior parte delle isole importavano piuttosto che esportare prodotti agricoli di prima necessità, mentre quelle più grandi, come Nasso, importavano da Creta anche altri prodotti, come ferro e legname lavorato. Direzione inversa, cioè da Nasso verso Creta, aveva invece il commercio di prodotti tipici locali, come lo smeriglio e le pietre molari, come pure quello di schiavi. Nel 14° secolo Nasso costituiva un importante centro di commercio di schiavi, e molti venivano venduti nel mercato di Candia per uso locale o per altre destinazioni. Questo tipo di commercio locale era in mano a un notevole numero di piccoli e medi mercanti e di proprietari di navi latini e greci. La maggior parte di loro provenivano da Creta, ma le fonti testimoniano che in questo settore erano attive anche persone provenienti dalle Cicladi. I mercanti e i proprietari di navi originari dell'arcipelago non percorrevano soltanto la rotta da Creta verso le loro isole, come ci si aspetterebbe, ma anche da Creta verso altre direzioni, come ad esempio il capitano Leos di Nasso, il

quale con il suo grippo viaggiava alla metà del 14° secolo da Candia verso i porti di Nauplia e Corone. Altrettanto numerosi erano gli abitanti delle Cicladi che lavoravano come membri degli equipaggi nelle imbarcazioni che collegavano Creta all'area dell'Egeo meridionale. Persone originarie di quasi tutte le Cicladi vengono registrate nel corso del 14° secolo come membri degli equipaggi a bordo di barche, grippi e imbarcazioni più grandi. Il fatto che costoro non viaggiassero solo alla volta delle loro isole o su scafi appartenenti a loro conterranei sta a dimostrare che Candia costituiva un centro di arruolamento di equipaggi, in cui trovava lavoro personale marittimo fisso o stagionale non soltanto cretese ma anche di zone vicine, come appunto le Cicladi.

Considerando dunque tutti i caratteristici avvenimenti e i brevi esempi di cui si è detto, se ne deduce che i rapporti fra Creta e il Ducato dell'Arcipelago non si limitavano all'inevitabile ambito politico, cioè al rapporto più spesso conflittuale che armonico tra la città madre e i suoi sudditi, fedeli ma autonomi che regnavano in forma indipendente sulle isole, ma investivano anche il campo ben più importante, vitale, delle comunicazioni fra gli abitanti, sia greci che latini, delle due regioni. Il prestigio di Creta come importante centro periferico era indiscusso in una vasta area che andava al di là delle Cicladi. L'isola, di grandi dimensioni geografiche, ben organizzata e sviluppata, luogo di produzione ma anche di raccolta di prodotti agricoli e industriali, di generi e materie prime provenienti dall'Oriente, costituiva per gli abitanti delle Cicladi una fonte di rifornimento di prodotti, rifugio stabile o provvisorio in cui trovare lavoro o occasioni di maggiori guadagni. Ma anche le Cicladi, a loro volta, pur non costituendo forse per Creta un centro politico ed economico, erano però un mercato aperto soprattutto per i medi e piccoli commercianti locali, e inoltre un luogo in cui trovavano rifugio molti abitanti di Creta costretti a lasciare la propria isola per motivi politici o sociali.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

- X. Γάσπαρης, «Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14^ο αιώνα», στον τόμο / in *Treasures of Arab-Byzantine Navigation (7th-13th c.) / Θησαυροί της Αραβοβυζαντινής ναυσιπλοΐας (7^{ος}-13^{ος} αι.)*, Αθήνα 2004, 54-63.
- M. Κουμανούδη, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14^{ος} αι.)», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 29 (1999), 45-89.
- S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.
- S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- W. Haberstumpf, *Dinasti Latini in Grecia e nell'Esgeo (secoli XII-XVII)*, Torino 2003.
- M. Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven interests», στον τόμο / in *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di A. Laiou, Paris 2005, 247-267.
- P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London - New York 1995. Ελληνική μετάφραση / traduzione greca di Γ. Κουσουνέλος, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο. 1204-1500*, Αθήνα 1998.
- G. Ravegnani, «La Romània veneziana», στον τόμο / in *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, II, *L'età del comune*, επιμέλεια / a cura di G. Cracco - Gh. Ortalli, Roma 1995, 183-231.
- G. Saint-Guillain, «Les conquerants de l'Archipel, l'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», στον τόμο / in *Quarta Crociata, Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Venezia 2006, 125-238.
- G. Saint-Guillain, «Amorgò au XIVE siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne», *Byzantinische Zeitschrift* 94/1 (2001), 62-189.
- G. Saint-Guillain, «Segneuries insulaires: Les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)», *Médiévales. Langue, textes, histoire* 47 (2005), 31-46.
- F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen âge*, Paris 1959 (2η έκδοση / 2a edizione, Paris 1975).